

ORIGINEA CELUI MAI VECHI TEXT ROMÂNESC*

IOSIF CAMARĂ
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
iosif.camara@uaic.ro

Abstract: The oldest preserved Romanian text is the Hurmuzaki Psalter (ca. 1491-1504), a unilingual version extracted from a bilingual Psalter. The present research attempts to shed light on the issue of the origin and the context in which the Psalter was translated and disseminated at the beginning of Romanian vernacular writing. The main source of the translation and the model for the composition of the bilingual Psalter was a Church Slavonic commentated Psalter. Several data suggest that the Psalter was not translated in Romanian countries: the sources used for the translation are recorded predominantly in medieval Serbia and Mount Athos; some peculiarities of spelling, punctuation, and translation show that the text was composed or transmitted in a Greek environment; some linguistic peculiarities indicate that among the translators and copyists, there were undoubtedly Aromanians (Vlachs). As for the oldest copy, the Hurmuzaki Psalter, it was written on Mount Athos itself, most likely at the Zograf Monastery. All these data suggest that the translation may have been done in one of the monasteries of Mount Athos. The Psalter was translated into Romanian by decision of the Church, which wanted to create an auxiliary for the understanding of Slavonic liturgy by novices. This happened in the context of the flourishing of monasticism, when novices who did not speak Church Slavonic were arriving in the monastery. Among these novices were Aromanians, as the linguistic features of the manuscripts show, who came from a Greek-speaking area and therefore needed a tool for understanding the official language of the Church.

Keywords: Oldest Romanian text, Bilingual Psalter, Aromanians, Mount Athos.

1. Psaltirea la începuturile scrisului în limba română

Până nu demult se credea că cel mai vechi text scris în limba română este *Scrisoarea lui Neacșu* din 1521. Cu două decenii în urmă, Al. Mareș (2000) a dovedit că Psaltirea Hurmuzaki (ms. BAR rom. 3077) este neîndoielnic mai veche decât acest document particular. Reexaminarea chestiunii de față, plecând de la cercetarea amintită, ne-a condus la concluzia că manuscrisul a fost alcătuit în intervalul 1491-1504¹. Psaltirea Hurmuzaki se dovedește a fi, așadar, cea mai veche dintre Psaltirile rotacizante și cel mai vechi text românesc, fapt care îi

---

* *The origin of the oldest Romanian text*

¹ Am prezentat această problemă în articolul *Data alcătuirii celui mai vechi text românesc. Filigranul de tip corabie din Psaltirea Hurmuzaki* (în curs de apariție).

conferă un loc de frunte în discuția despre traducerea Psaltirii în românește și, implicit, în cea legată de contextul apariției scrisului în limba română.

Debutul scrisului în limba română printr-o Psaltire nu este o surpriză pentru cine cunoaște importanța acestui text în istoria culturală și spirituală a lumii creștine. Psaltirea este probabil cea mai longevivă carte de cult și în mod cert cel mai longeviv abecedar din istorie. Acest text a fost și este până azi omniprezent în cultul public și în cel privat, iar în unele comunități monahale din vechime era chiar principala formă de ritual. Considerată drept cea mai puternică rugăciune și o „panoplie duhovnicească”, prin care se înțelege toată armătura necesară luptei spirituale, Psaltirea a fost în toate epocile cea mai folosită și mai îndrăgită prăvălie. Citirea psalmilor, scria Avva Isaac, îndulcește buzele². Un ecou al acestei experiențe filocalice găsim pe filele unor manuscrise slavone, în care copistul anonim numește Psaltirea o „carte izvorătoare de miere”³, însemnare ce va deveni titlu de psalm în cele mai vechi Psaltiri românești: „*carte mai dulce de mierea și stredia*” (CP, Ps. 77). Instrument indispensabil al devoțiunii private, prezent zilnic în mâna clericului și a mireanului, Psaltirea a ajuns să fie însoțită de un supliment conținând toate cele necesare pravilei zilnice (elemente de ceaslov) și orientării în timpul sacru (minologhion și pascalie).

Deprinderea cu psalmii a mers până acolo încât adesea aceștia au fost cunoscuți pe de rost, fapt de înțeles pentru un text citit integral pe parcursul unei săptămâni sau, după unele tipicoane, chiar zilnic. Memorarea Psaltirii a venit, așadar, firesc, dar ea a fost și o realitate impusă ori autoimpusă, cunoașterea pe de rost a acestui text fiind în multe comunități o treaptă ce trebuia trecută pentru a accede în viața monahală. În aceste condiții de familiaritate și chiar de cunoaștere pe de rost a Psaltirii, ea a servit ca manual pentru buchisire sau pentru exerciții de gramatică încă din primele veacuri și mai ales în epoca bizantină, tradiție care a durat până în zorii modernității. Unele mărturii o dau drept metodă de învățare a limbii liturgice, cunoașterea pe de rost a psalmilor făcând posibilă înțelegerea cultului în întregul său. Funcția aceasta a Psaltirii a lăsat și urme lingvistice pe alocuri, în Occident *psalteratus* ajungând să desemneze o persoană alfabetizată⁴.

Nu mai puțin semnificativă a fost importanța literară a Psaltirii. Ea este întâia carte de poezie a Scripturii și un model de poezie pentru marea literatură a umanității. La aceasta trebuie adăugat că cele nouă ode care însoțesc psalmii au

² „Uneori se îndulcesc stihurile în gură și se naște, în rugăciune, dintr-un stih o stihuire nenumărată, neîngăduind să se treacă la alt stih; și omul nu cunoaște săturarea” (Filoc., 172).

³ E.g. ms. BAR sl. 355, 143r: ДОСТИЖЕ СРЪДА СИЖ МЕДОТВОЧНЫЖ КНИГЫ (*S-a ajuns la mijlocul acestei cărți izvorătoare de miere*), v. Panaitescu 2003, 137.

⁴ Pentru mai multe amănunte cu privire la prezența Psaltirii în ritual și practica memorării sale, v. Camară 2022b.

servit drept model, ca temă și compoziție, pentru întreaga innografie bizantină⁵. Cu drept cuvânt istoricul literar Al. Andriescu (2003, 6) afirma că efortul de traducere a unui text poetic de profunzimea și finețea artistică a psalmilor într-o limbă maternă „arhaică, rustică, nerafinată artistic [...] este comparabil cu actul de creație literară”. Nu greșim, așadar, afirmând că în cel mai vechi text românesc avem și prima carte românească de poezie.

Dată fiind importanța Psaltirii, era de așteptat ca nevoia unei versiuni în graiul poporului, menită inițial înlesnirii accesului la textul sacru, să fie resimțită în centrele de cultură ale epocii, care erau mănăstirile. Studiarea Psaltirilor rotacizante în ultimii ani⁶ ne-a format convingerea că în aceste scriptorii, la adăpostul zidurilor mănăstirilor, s-a născut de fapt scrisul în limba română și au fost alcătuite primele monumente de limbă: Psaltirea, Apostolul și Evanghelia. Întrucât în această decadă se împlinesc șapte secole de la nașterea Cuviosului Nicodim de la Tismana, întemeietorul primelor chinovii din Țara Românească, am alcătuit lucrarea de față pentru sesiunea care i-a fost dedicată în cadrul Simpozionului MLD, ca un omagiu adus părintelui culturii scrise din Țara Românească.

2. Sursele slavone ale Psaltirii românești⁷

Din cea mai veche epocă a scrisului românesc datează nouă versiuni ale Psaltirii. Cercetările lui Al. Mareș (1982) asupra filiației acestora au relevat apartenența lor la două grupuri distincte, descinzând din aceeași traducere primitivă: cel mai vechi grup (grupul A) este reprezentat de Psaltirile Hurmuzaki și Voronețeană; urmele sale se regăsesc în câteva texte coresiene, iar reflexele acestuia în Moldova secolului al XVII-lea indică o tradiție textuală stabilă la est de Carpați; al doilea grup (grupul B) este reprezentat de Psaltirea Scheiană și Psaltirile tipărite: Psaltirea bilingvă din 1568 (azi pierdută), Psaltirea românească din 1570, Psaltirea bilingvă de format mare din cca 1576-1577 (azi pierdută), Psaltirea bilingvă din 1577 și Psaltirea bilingvă din 1589, la care se adaugă Psaltirea Ciobanu, o copie după ediția din 1568.

Este unanim acceptat că cea mai veche Psaltire românească a fost tradusă din slavonă. I. A. Candrea (1916, CXII), primul care s-a ocupat de această problemă, a indicat drept sursă a traducerii o versiune înrudită cu Psaltirea lui Branko Mladenović din 1346 (ms. BAR sl. 205). Pe de altă parte, G. Mihăilă (1972, 242-244, nota 2) a pus în lumină concordanțe dintre Psaltirile românești

⁵ Am prezentat această problemă în comunicarea *Cântările lui Moise din cele mai vechi Psaltiri românești*, la Simpozionul „Tradiția patristică în actualitate” (Centrul de Studii Patristice „Sfântul Maxim Mărturisitorul” al Arhiepiscopiei Iașilor, 15 septembrie 2023).

⁶ Îndeosebi în cadrul proiectului *RoPsalt* (PN-III-P4-ID-PCE-2020-2939), derulat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în perioada 2021-2023.

⁷ Pentru o prezentare pe larg a surselor celor mai vechi Psaltiri românești, v. Camară 2023.

și textul slavon paralel. Ulterior, Al. Mareș (1982, 2005) a examinat aceste opinii și a demonstrat ipoteza lui Candrea, presupunând totodată că divergențele dintre versiunile românești și sursa slavonă indicată se datorează reviziei vechii traduceri după versiunea paralelă, efectuată în momentul constituirii Psaltirii bilingve. Pe de altă parte, domnia sa a relevat o serie de concordanțe între Psaltirea Hurmuzaki și Psaltiri slavone din epoci diferite, trăgând concluzia că avem a face cu o prelucrare a acesteia după o versiune comentată ce prezenta trăsături redacționale foarte vechi. Cât privește constituirea Psaltirii bilingve, s-a considerat că aceasta s-a făcut prin segmentarea aleatorie a textului slavon (Toma 1976, 11) sau urmând punctuația slavonă (Mareș 1982, 223-224).

Reluarea acestei probleme în ultimii ani ne-a condus la concluzii care confirmă unele rezultate anterioare și aduc date noi, fapt posibil azi datorită orientării în tradiția textuală a Psaltirii slavone pe care o oferă cercetările slavistei Catherine M. MacRobert.

Întâi de toate se impune precizarea că Psaltirea, ca text de uz zilnic, de o familiaritate care a mers adesea până la cunoașterea sa pe de rost, nu este copiată și nici tradusă după versiuni rare, ci anume după acelea folosite în comunitatea liturgică de care aparține copistul, traducătorul sau revizorul⁸. Abaterile de la textul recept al unei comunități sunt înlăturate prin corecturi făcute pe manuscrise ori introduse tacit la copiere, ceea ce a dat naștere unor versiuni cu înfățișare redacțională eterogenă. Același scop l-au avut reviziile Psaltirilor românești, care, fără excepție, au suferit diortosiri succesive după Psaltirea slavonă standard din epocă. Prin urmare, cunoașterea surselor slavone și a circulației lor poate oferi date importante despre proveniența traducerii și a reviziilor românești.

A) Psaltirea comentată. Traducerea primitivă a fost realizată după o Psaltire slavonă de tip comentat, ale cărei urme se regăsesc – în număr mai mic – în toate versiunile românești, nu doar în Psaltirea Hurmuzaki. Este vorba de comentariul Sfântului Athanasie cel Mare la Psaltire, cel mai popular în bibliotecile mănăstirești, care pune în circulație textul psalmic al redacției I (*arhaică* sau *chirilometodiană*). Cu timpul, folosindu-se în cult texte din redacțiile a II-a (*simeonică* sau *rusească*) și a III-a (*athonită*)⁹, manuscrisele suferă contaminări și devin tot mai eterogene sub raport redacțional. Un asemenea caz este reprezentat de Psaltirea Mladenović, în care textul psalmic este substanțial influențat de Psaltirea liturgică. Chiar dacă I. A. Candrea s-a oprit la Psaltirea Mladenović

⁸ Excepție face opțiunea conștientă a copistului pentru un text socotit corect și prestigios; vorbim fie de alegerea ca model a unei revizii precum redacția a III-a, care venea cu prestigiul Muntelui Athos, fie de revenirea la o versiune veche și conservatoare. Pentru asemenea inițiative, cu semnificative consecințe în contaminarea textelor, v. MacRobert 2016b, 87-91.

⁹ Pentru redacțiile Psaltirii slavone, v. MacRobert 1998a.

nu datorită caracterului ei comentat, ci pentru trăsăturile mai arhaice în raport cu alte versiuni din colecțiile românești, constatăm acum că intuiția sa a fost, în esență, corectă. Prin urmare, sursa primară a traducerii este o Psaltire slavonă comentată, însă de un caracter mai fidel redacției I decât versiunile cunoscute în spațiul românesc, conservatorism ilustrat de Psaltirea de la Bologna (Bon), din secolul al XIII-lea.

Psaltirile cu tâlc se găseau în centrele de cultură importante ale epocii. Mănăstirea Putna deținea o asemenea Psaltire comentată scrisă cu aur și chinovar, capodoperă a artei ștefanieni, având și însemnări de cititor importante (v. Cândea 2004; Székely 2007, 166). Nu știm dacă va mai fi existat vreuna, dispărută poate în incendiul care a afectat mănăstirea în 1484 (Pascal 2012, 68). Cu temei s-a presupus că Psaltirea comentată din 1346 a lui Branko Mladenović a fost adusă în Țara Românească de un urmaș al acestuia, fie mitropolitul Maxim Brancovici, fie doamna Despina Milița a lui Neagoe Basarab (v. Mihăilă 2005, 92), îmbogățind biblioteca Bistriței. Din aceeași epocă se află în colecția acestei ctitorii a Craioveștilor o altă Psaltire comentată (ms. BAR sl. 355), scrisă însă într-o lavră necunoscută a Țării Românești, la începutul secolului al XV-lea, pe vremea când Bistrița încă nu exista. La 1511, rămânând Mănăstirea Hilandar fără nicio Psaltire comentată, a fost însărcinat Visarion moldoveanul¹⁰, ucenicul vlădicăi Teoctist I al Moldovei, să prescrie una acolo, cum mărturisește copistul însuși într-o notă (ms. Hil. 119, 257v). Prin urmare, alegerea unei Psaltiri comentate ca sursă a traducerii dezvăluie mediul monahal în care a fost alcătuită cea mai veche Psaltire românească.

B) Psaltirea de tip „Belgrad”. O altă sursă a traducerii aparține unui tip textual rar din redacția a II-a, cel mai vechi martor al acestuia fiind Psaltirea de la Belgrad (Bel), din 1296. Urmele acestui tip textual se găsesc în toate versiunile românești. Explicația pentru folosirea unei surse suplimentare stă în faptul că ea reprezenta uzul liturgic în mediul în care a fost realizată traducerea, pe când tipul textual arhaic conservat de comentariul athanasian nu se mai folosea în cult.

Acest tip textual cu foarte puține atestări a avut circulație în Rașka, cum arată chiar Psaltirea de la Belgrad, considerată a fi un produs al scriptoriului episcopal din Arilje. Îl mai găsim în Psaltirea de la Pljevlja (înc. sec. al XIV-lea), ajunsă acolo nu se știe de unde, în Psaltirea de la Atena (sec. al XIV-lea), scrisă în Macedonia sau Muntele Athos, și în câteva Psaltiri comentate rusești¹¹. Unele indicii pe care le-am găsit cu prilejul documentării în colecții balcanice și athonite sugerează că acest tip textual a fost folosit și în Muntele Athos. Astfel, o Psaltire slavonă provenită de la Zograf (ms. NBKM 837), cu însemnări românești

¹⁰ Pentru activitatea acestui copist, v. Turilov 2004.

¹¹ Cunoaștem răspândirea în manuscrise a acestor particularități datorită cercetărilor întreprinse de Catherine M. MacRobert, e.g. MacRobert 2005, 2016a.

în grai muntenesc, scrisă în aceeași perioadă și pe același tip de hârtie ca Psaltirea Hurmuzaki (v. *infra*), prezintă lecțiuni proprii acestui tip textual. O urmă surprinzătoare apare într-o Psaltire slavonă de la Hilandar¹², ceea ce indică influența tipului „Belgrad” în lavra sârbească din Muntele Athos.

Așadar, a doua sursă a traducerii a fost o Psaltire sârbească foarte veche, folosită în mod cert în unele părți ale Serbiei medievale și în Muntele Athos.

C) Psaltirea de tip „Oxford”. Chiar dacă Psaltirea Scheiană și edițiile coresiene poartă urmele surselor menționate anterior, întreaga lor înfățișare, în text și în paratext, este tributară unui tip textual al Psaltirii slavone atestat numai în manuscrise sârbești ori copii ale acestora¹³. Întrucât aceste urme nu se regăsesc în grupul A, concluzia este că ele vin dintr-o revizie atentă ulterioară. Tipul textual în discuție, o revizie după Psaltirea greacă ce vădește un literalism semnificativ, are concordanțe – dar și divergențe – notabile cu redacția a IV-a a Psaltirii slavone. Cel mai vechi martor este Psaltirea sârbească de la Oxford (Ox), din secolul al XIV-lea, cu însemnări din Kosovo și Metohia; urmele sale apar sistematic în manuscrise din Fruška Gora, de unde concluzia că reprezenta norma în mănăstirile din regiune; mai apare în Muntele Athos – la Hilandar, Vatoped (unde pare a fi fost dus din Macedonia) și Protaton. De asemenea, un manuscris de acest tip a fost alcătuit în Țara Românească în secolul al XV-lea (ms. NBKM 4), având o legătură strânsă cu izvodul celor două copii păstrate la Hilandar, lucru ce pare să confirme opinia lui Iufu (2016, 58), după care manuscrisele sârbești nu ajungeau în regiune direct, ci prin mănăstirile din Muntele Athos. Caracterul insolit al tipului „Oxford” este vădit de faptul că, ajungând la Neamț (ms. BAR sl. 87, e.g. 68r) ori la Biserica Protaton (ms. Protat. 4, e.g. 64v), manuscrisele cu aceste trăsături au fost corectate potrivit uzului liturgic local. Demn de menționat este că Psaltirea comentată muntenească de la Bistrița (ms. BAR sl. 355) prezintă unele concordanțe cu tipul „Oxford” și cu redacția a IV-a, concordanțe ce se regăsesc în grupul românesc B. Întrucât acest manuscris datează dintr-o epocă anterioară zidirii mănăstirii, probabil a fost alcătuit în una din ctitoriile Cuviosului Nicodim de la Tismana, unde va fi fost copiată și Psaltirea muntenească de tip „Oxford” menționată anterior.

Tipicul Cântărilor lui Moise, așa cum apare în Psaltirea Scheiană, de o înfățișare cu totul particulară, l-am identificat doar într-o Psaltire scrisă la Mănăstirea Lesnovo, în Macedonia; întrucât Psaltirea respectivă este o realizare artistică deosebită, presupunem că ea reflectă practica locului.

¹² Este vorba de ms. Hil. 92, 184r, unde o lecțiune de tip „Belgrad” din Cânt. 4:13 este introdusă printr-o corectură chiar de către copist.

¹³ O prezentare detaliată a acestui tip textual, cunoscut până de curând numai prin Psaltirea sârbească de la Oxford studiată de MacRobert (1994), am făcut într-un articol în curs de publicare în „Paleobulgarica”.

Prin urmare, sursa grupului B era de origine sârbească folosită în mod cert în nordul Serbiei, în Macedonia și în Muntele Athos, dar care a fost cunoscută și în Țara Românească, probabil în mănăstirile de influență sârbească din Oltenia.

D) Reviziile după Psaltirea de tip athonit. Corectura textelor liturgice slavone efectuată în Muntele Athos la începutul secolului al XIV-lea a dus la apariția redacției a III-a (*athonită*) a Psaltirii slavone. Datorită autorității Muntelui Athos, această redacție s-a răspândit rapid în arealul liturgic de limbă slavonă, în Balcani și țările române, unde a devenit text recept. Este demn de remarcat că Psaltiri importante din epocă, precum cea a lui Gavriil Uric de la Neamț (1437) sau Psaltirea personală a lui Ștefan cel Mare, copiată în 1470 de Casian (v. Gorovei/Székely 2005, 493-495), prezintă acest tip textual.

Toate Psaltirile românești, pe parcursul transmiterii textului primitiv, au fost revizuite după Psaltirea de tip athonit (redacția a III-a), care reprezenta, așadar, uzul local. Semnificativ este și faptul că Psaltirile coresiene reflectă corecturi efectuate independent. Pe parcursul transmiterii textului a fost revizuit însă nu doar textul românesc, ci și cel slavon paralel, în grade diferite, fapt care explică neconcordanța dintre versiunile paralele. Așa se face că, dacă cea mai veche Psaltire bilingvă prezenta o versiune slavonă de redacția I (v. *infra*), s-a ajuns ca în a doua jumătate a secolului al XVI-lea toate să conțină doar versiuni de redacția a III-a. Copistul Psaltirii Voronețene pare a fi recurs la înlocuirea cu totul a versiunii paralele slavone cu textul recept, cel de redacția a III-a. Aceste revizii după Psaltirea slavonă în uz, diferită de sursele traducerii, demonstrează că Psaltirea bilingvă, chiar când a devenit unilingvă (e.g. versiunea Hurmuzaki), era produsă într-un mediu de limbă slavonă și era dependentă de cultul slavon, servind la înțelegerea acestuia.

3. Constituirea Psaltirii bilingve

Textul Psaltirii grecești este împărțit în stihuri de tradiție aghiopolită, diferite de versificația cunoscută azi, acestea stând la baza secvențelor psalmice din ritul bizantin. În Psaltire ele serveau la recitare, la memorare și chiar în măsurarea timpului de priveghere. Împărțirea în stihuri a fost riguros conservată în Psaltirile slavone și în cele mai vechi Psaltiri românești. Psaltirea comentată grecească s-a constituit prin adăugarea unei tâlcuiri succinte la fiecare stih, dispunerea pe filă făcându-se în diverse feluri. Acest model a trecut în tradiția slavă, scribii folosind mai multe procedee pentru a deosebi stihul de tâlcul său (culori, semne tehnice, dimensiunea scrisului sau a inițialelor etc.).

De obicei, Psaltirile comentate slavone din epoci mai vechi prezintă stihurile și tâlcurile unele sub altele, pe linii diferite, cum sunt cele două Psaltiri comentate din Țara Românească (ms. BAR sl. 205 și 355). De timpuriu însă poate fi observată tendința de a economisi suportul de scris prin completarea cu text a rândului, așa încât Psaltirile comentate din secolele al XV-lea și al XVI-lea prezintă stihurile și tâlcurile unele după altele, pe aceeași linie, deosebindu-le uneori

prin culoarea scrisului; e.g. Psaltirile sârbești de la Peć (Peć 72 și Peć 73) sau Psaltirea comentată de la Zograf, de redacție sârbească în partea ei veche (ms. Zogr. 123). Copistul moldovean Visarion, care prescrie la Hilandar o Psaltire în 1511 (ms. Hil. 119), așează textul pe două coloane, folosind cerneluri diferite pentru stihuri și tâlcuri, și caută să urmeze modelul mai vechi, adesea însă completând linia, potrivit practicii din epocă.

Toate Psaltirile comentate scrise în Moldova urmează riguros acest model mai recent, cum atestă o capodoperă a artei ștefanieni alcătuită la Putna (ms. 695 de la Morgan Library¹⁴). O variantă a sa găsim în Psaltirea moldovenească păstrată azi la Hilandar (ms. Hil. 613): ea se deosebește prin modul în care stihurile și tâlcurile sunt marcate: $\hat{\text{п}}$ ‘psalm’, respectiv $\hat{\text{т}}$ ‘tâlc’, așa cum găsim în multe manuscrise moldovenești care conțin comentarii biblice. Ambele variante ale Psaltirii comentate au cunoscut difuzare în scriptoriile din Moldova: tipul putnean se găsește în manuscrise ajunse la mănăstirile Cruședol (ms. MSPC 90) și Zograf (ms. Zogr. 91); un fragment de Psaltire comentată (ms. RGB f. 310, MI 478)¹⁵ scrisă în 1587, sub Petru Șchiopul, care conservă doar ultimele stihuri din Cântarea a noua, are înfățișarea obișnuită a manuscriselor putnene și nemțene, permițând concluzia că ea prezenta aceeași dispunere a textului. Cel de-al doilea tip este ilustrat de o copie care a fost multă vreme folosită în Moldova (ms. BAR sl. 527).

Cele prezentate sunt esențiale pentru înțelegerea modului în care s-a constituit Psaltirea bilingvă, întrucât Psaltirea comentată slavonă a fost nu doar sursa traducerii, ci și modelul pentru alcătuirea Psaltirii cu traducere paralelă: traducătorul copia fiecare stih slavon, iar în locul tâlcului dădea traducerea românească a secvenței psalmice. Sursa traducerii și versiunea românească au fost, așadar, transmise împreună, iar în această formă se găseau în izvodul Psaltirii Hurmuzaki. Traducerea primitivă a fost de la bun început bilingvă, iar alternarea secvențelor slavone și românești nu s-a făcut aleatoriu, cum s-a afirmat uneori, ci a urmat riguros stihurile Psaltirii bizantine (v. Camară 2023).

Originea comună a Psaltirii comentate slavone și a celei bilingve – cu traducere intercalată – este evidențiată de faptul că ambele erau cunoscute în trecut sub același nume: *Psaltire cu otveat*. Termenul *otveat* (sl. отвѣтъ), care literal înseamnă ‘răspuns’, apare în textele slavone și românești ca echivalent pentru *tâlc* ori *explicație* (v. SJS, DLR). La anul 1346, când prescrie Psaltirea Mladenović, copistul își numește așa lucrarea: $\Psi\hat{\text{л}}\text{трь съ ѿвѣти}$ (ms. BAR sl. 205, 4v). La fel își desemnează Coresi Psaltirea bilingvă pe care o tipărește în 1577, dovedind că numele acesta era îndătinat: „Frații miei, preuților, scrisu-v-am aceste *Psăltiri cu otveat* de-am scos den Psăltirea sârbească pre limbă rumânească să vă fie de

¹⁴ Întrucât la acest manuscris nu am avut acces, îl cunoaștem pe baza câtorva fotocopii publicate în Cândea 2004.

¹⁵ Ne-a atras atenția asupra acestui fragment părintele Filotheu Bălan.

învățătură, și grămăticilor” (CP1, 312v). Este demn de remarcat că Psaltirile comentate slavone din Moldova purtau un nume diferit, *Psaltire cu tâlc*¹⁶, recurgându-se la termeni precum (про)тлъкъъ și тлъкованиѣ ‘interpretare, tâlc’.

Prin *Psaltire cu otveat* se înțelegea, așadar, atât o Psaltire slavonă însoțită de tâlc patristic (exegeză), cât și o Psaltire slavonă însoțită de tâlc vernacular (traducere). Acest nume, trecut prea ușor cu vederea, are o importanță capitală pentru cunoașterea funcției textelor în discuție: Psaltirea liturgică însoțită de tâlc vernacular arată că prima versiune era folosită în cult, iar cealaltă reprezenta un auxiliar al acesteia¹⁷.

Care era înfățișarea Psaltirii bilingve aflate pe masa de lucru a copistului Psaltirii Hurmuzaki? Mareș (1982, 224-225) argumentase că textul slavon avea traducere românească interliniară, dispunerea etajată a celor două versiuni fiind singura care ar putea explica preluarea accidentală de secvențe slavone pe parcursul copierii. Acest lucru însă nu este posibil din cauză că pentru o asemenea dispunere a textului se găsesc analogii doar în medii culturale diferite și epoci îndepărtate. Similară însă este dispunerea celor două versiuni pe linii succesive, ca în Psaltirile comentate mai vechi, ceea ce explică satisfăcător erorile copistului. Reconstituirea înfățișării acestui izvod este posibilă datorită semnelor tehnice și de punctuație pe care copistul Psaltirii Hurmuzaki le scapă în manuscris, în ciuda faptului că face tot posibilul să le evite. Știm de aici că izvodul folosea dipla (>), prin care era marcată fiecare linie de text românesc; dacă dipla ar fi marcat stihul slavon, ea nu ar fi fost preluată accidental de copist. Folosirea dipei pentru a distinge între stihurile slavone și cele românești nu ar avea niciun sens dacă ele ar fi notate unele după altele, întrucât uneori două stihuri se încadrează pe aceeași linie. Semnul (:~) marca în izvod finalul de stih; acest semn, care în Psaltirile comentate marchează atât finalul de stih, cât și pe cel de comentariu, apare adesea folosit ca semn de încheiere, după care rândul rămânea gol. Toate aceste elemente ne arată că stihul slavon și otveatul românesc erau dispuse unul sub altul. Dăm o încercare de reconstituire servindu-ne de textul slavon și românesc din Psaltirea Voronețeană (Ps. 141):

¹⁶ Ms. Hil. 613, 1r; ms. RGB f. 310, MI 478, 1v; ms. Hil. 119, 257v; cf. o Psaltire rusească de la Hilandar, scrisă la jumătatea secolului al XVI-lea: *Псалтирьское тлъкованиѣ* (ms. Hil. 117, 2v).

¹⁷ Se impune observația că verbul *протлъковати* însemna atât *a explica*, *a interpreta*, cât și *a traduce* (v. SJS). Nu surprinde, așadar, că cele mai vechi texte românești, traduceri biblice, erau bilingve și își aveau originea în textele slavone comentate: după modelul aceluiași cărți slavone comentate, cel mai vechi Apostol bilingv avea secvențele românești introduse prin *тлъкъъ*, termen preluat din neatenție de copist în Codicele Voronețean (e.g. CV, 11v), fapt semnalat de Gheție (1971, 280).

- ВЪЗВѢ КЪ ТѢБѢ ГИ РЪХЪ ТЫ ЕСИ ОУПОВАНИЕ МОЕ :-**
- > **C**hemaiu cătră tire, Doamne, dzișu: tu ești nedeajdea
  - > mea :-

Ча моа еси на земли живущий :-

  - > **P**artea mea ești spre pământul viilor :-

ВЪНИИ МЛТВЕЖ МОЖЪ ТАКО СМЕРИИ СЛЪКАЮ :-

  - > **S**ocoteaște rrugăciurea mea, că smeriiu-me foarte :-

ИЗБАВИ МА Ѡ ГОНѢЩИИ МА ТАКО ОУКРѢПИША СЛ ПЕЧЕ

МЕНЕ :-

  - > **I**zbăveaște-me de gonitorii miei, că învârtoșară-se mai
  - > vârtos de mere :-

Această dispunere a textului nu este caracteristică pentru Psaltirile slavone cu tâlc din Moldova. Pe de altă parte, folosirea dipei într-un text cu tâlc este indiscutabil o marcă moldovenească. Dacă însă într-un text cu tâlc se obișnuia marcarea secvenței biblice, în izvodul Psaltirii Hurmuzaki dipla stătea în dreptul tâlcului românesc. Întocmai cu funcția din Psaltirea Hurmuzaki, marcând adică tâlcul, iar nu secvența biblică, găsim dipla în Apostolul pe care moldoveanul Visarion îl copiază la Hilandar în 1516 (ms. RNB f. I. 516). Același Visarion folosește în Psaltirea cu tâlc din 1511 și în Apostolul cu tâlc din 1516 semnul de încheiere (:-) după fiecare secvență biblică și comentariu, căutând de multe ori să lase necompletat restul liniei, întocmai ca în modelul mai vechi de Psaltire cu tâlc. Așadar, în izvodul Psaltirii Hurmuzaki dipla putea fi introdusă nu doar în Moldova, ci și în Muntele Athos.

Copiată ulterior în Moldova, Psaltirea bilingvă primește înfățișarea obișnuită a Psaltirilor comentate de acolo: cea mai veche versiune păstrată, Psaltirea Voronețeană, este identică în dispunerea textului cu Psaltirea slavonă de la Putna; aceeași înfățișare o prezintă toate Psaltirile bilingve din secolul al XVI-lea.

Cele de mai sus dezvăluie cu toată limpezimea scopul pentru care a fost alcătuit acest text. Astfel, textul principal din manuscrisele bilingve este cel slavon. Unele titluri și elemente catismatice au fost reproduse doar în slavonă, fără a se mai da și traducerea lor, iar indicația pentru doxologia care se rostește la fiecare stare din catismă este doar în slavonă. Așadar, Psaltirea bilingvă este o Psaltire liturgică slavonă însoțită de un auxiliar vernacular. O confirmă atât prezența indicațiilor tipiconale în dreptul stihului slavon, iar nu al celui românesc (e.g. Psaltirea Voronețeană), cât și faptul că, într-o Psaltire precum cea din 1577, stihurile slavone sunt cele evidențiate pentru a fi citite la Utrenia sâmbetei și a duminicii¹⁸, în aceeași manieră în care sunt marcate stihurile din Psaltirile comentate slavone folosite în cult. Fiind un text liturgic slavon însoțit de otveat românesc, devine limpede de ce copiiștii au simțit nevoia ca, pe

¹⁸ Pentru mai multe amănunte în legătură cu această problemă, a se vedea Camară 2023.

parcursul transmiterii textului bilingv, să-l actualizeze punându-l în acord cu versiunea slavonă în uz la data și în locul în care se făcea copierea.

4. Proveniența traducerii

Cercetările de până în prezent care au încercat să stabilească timpul și locul traducerii Psaltirii în românește nu au avut ca rezultat decât construcții ipotetice. Au existat opinii care atribuiau primelor texte românești o vechime considerabilă, însă niciuna din aceste ipoteze nu a fost sprijinită pe argumente care să poată fi reținute¹⁹. Nu dispunem, în stadiul actual al cunoștințelor, de mijloace care să facă posibilă stabilirea epocii în care s-a tradus Psaltirea în românește. Tot ce putem spune cu certitudine în prezent, având ca reper datarea celei mai vechi copii, este că traducerea Psaltirii s-a realizată înainte de finalul secolului al XV-lea.

Prezența în copiile și reviziile Psaltirii a unor elemente lingvistice de origini diverse (moldovenești, maramureșene și nord-transilvănene, bănățene și chiar sudice) a condus la concluzii contradictorii. O teorie veche, de largă circulație, este aceea care plasează aceste texte în Maramureș și nordul Transilvaniei (v. Ivănescu 1980, 508-525). Investigațiile din ultimele decenii, care au examinat și întregul istoric al cercetării (Gheție 1982, Gheție/Mareș 1985), plasează traducerea primitivă în Banat și zonele limitrofe, pe criterii lingvistice (un strat dialectal bănățean bine reprezentat) și culturale (atestarea unei activități reformate în regiune), lăsând totuși neexplicate trăsăturile dialectale sudice identificate; nu s-a putut respinge cu totul nici posibilitatea traducerii în Moldova, de asemenea bine reprezentată lingvistic, sau eventualitatea unui intermediar maramureșean (Gheție/Teodorescu 1997, 21).

Această ultimă teorie a încercat depășirea dificultății lingvistice (incertitudinea în ce privește succesiunea straturilor dialectale) prin recurgerea la un argument de ordin cultural (atestarea unei mișcări reformate destul de timpurii în Banat) în ciuda faptului că nu există nicio dovadă care să stabilească o legătură între cele două. Teoria își are însă punctul de plecare în greșita înțelegere a Psaltirii, văzută de Gheție drept un text ecumenic, adică folosit deopotrivă de ortodocși, catolici și reformați (v. Gheție/Mareș 1985, 424). Dimpotrivă, examinarea mai îndeaproape a versiunilor în discuție arată că este vorba în realitate de Psaltirea ortodoxă, care conține cei 150 de psalmi împărțiți în 20 de catisme și 60 de stări, urmați de psalmul 151, cunoscut doar în tradiția bizantină, și de cele nouă ode biblice necesare Utreniei zilnice, specifice și ele ritului bizantin (v. Camară 2023); așadar, un text care nu putea fi folosit decât într-o comunitate ortodoxă. În plus, faptul că Psaltirea datează din secolul al XV-lea, deci dintr-o epocă anterioară Reformei, anulează principalul argument invocat în localizarea traducerii Psaltirii în Banat. Prin urmare, încercările de a stabili

---

¹⁹ Pentru o discuție pe marginea lor, v. Gheție/Mareș 1985, *passim*.

înfățișarea dialectală a traducerii primitive, având meritul că au făcut mult mai bine cunoscute aceste texte sub raport lingvistic, nu au dus la un rezultat care să poată fi reținut.

Discutând problema localizării celor mai vechi traduceri românești, I. Gheție enunța un principiu care trebuie să rămână conducător în asemenea demersuri: „Localizând textele după criteriile lingvistice, noi stabilim nu regiunea în care s-a scris textul, ci regiunea de unde era original scriitorul și al cărei grai îl vorbea”, fiind necesar „să se aducă argumente de alt ordin pentru a ne încredința că regiunea delimitată prin criteriile lingvistice este și locul unde textele au fost scrise” (Gheție/Mareș 1985, 30). Eroarea fundamentală în aplicarea acestui principiu a fost aceea că s-a recurs la argumente de istorie culturală în tranșarea problemei; or, cum s-a văzut, argumentul cultural este cu totul inoperant în această chestiune, căci conduce o investigație lingvistică riguroasă la o simplă construcție ipotetică. O altă eroare a fost premisa că nu se poate vorbi de o prea mare mobilitate a copiștilor (Gheție/Mareș 1985, 30), premisă care are legătură cu plasarea acestor texte în centre reformate, iar nu în mănăstiri. Dacă această constatare este corectă în cazul diecilor de sat, lucrurile au stat cu totul diferit în cazul scriitorilor mănăstirești.

Toate datele existente arată că Psaltirea a fost tradusă și difuzată în mănăstiri, cele mai importante centre de cultură și educație din Evul Mediu. Mănăstirile erau centre de transfer cultural în care se întâlneau cărturari din toate regiunile cu prezență românească. Situația din epocă era similară celei pe care o găsim peste trei secole în școala paisiană de traducere, unde activau traducători provenind din toate țările române, care și-au lăsat amprenta dialectală în textele nemțene. Trebuie să admitem, prin urmare, existența unei mobilități semnificative a oamenilor de carte care au produs cele mai vechi texte românești, absolut firească în contextul dat, singura care poate explica amestecul de graiuri din cele mai vechi texte românești. În aceste condiții, apelul la date extralingvistice devine esențial în localizarea corectă a unui text.

Nu ne propunem în lucrarea de față să facem o reexaminare a straturilor de limbă din Psaltiri. Credem că cercetarea poate avansa dacă particularitățile dialectale relevate prin investigațiile anterioare vor fi studiate împreună cu straturile redacționale ce pot fi cunoscute în urma confruntării Psaltirilor cu sursele lor slavone, apelând totodată la concordanța biblică. Vom admite, în stadiul actual al cercetării, că traducerea Psaltirii în românește poate fi plasată oriunde în mănăstirile Commonwealth-ului bizantin în care trăiau români.

Circulația versiunilor slavone folosite în traducerea și revizia Psaltirii oferă câteva date utile pentru discuția despre localizarea celor mai vechi texte românești. Astfel, s-a văzut că Psaltirea comentată cu trăsături arhaice nu este atestată la nordul Dunării, tipul „Belgrad” era folosit în Serbia medievală și în Muntele Athos, iar tipul „Oxford” este înregistrat în Serbia medievală și Muntele Athos, cu câteva urme în Țara Românească. Pe de altă parte, tipicul odelor din grupul

B nu mai este înregistrat decât într-un manuscris din Macedonia. Proveniența sud-dunăreană a surselor ne-a determinat să ne îndreptăm atenția asupra unor indicii din texte care trimit la dialectul aromân și la un mediu grecesc al traducerii, unele din ele amintite în literatura de specialitate, care de-a lungul timpului au fost emendate în transcriere și interpretate în diverse feluri, respectiv trecute cu vederea.

Încă de acum aproape un secol, Densusianu (1931, 189-190) semnală în Psaltirile Hurmuzaki și Scheiană o serie de grafii care îl prezintă pe *dz* în locul lui *ğ*, întrebându-se dacă nu cumva ele trebuie puse în legătură cu dialectul aromân. Lor le adaugă alte coincidențe surprinzătoare și inexplicabile cu acest dialect sud-dunărean: *analtu* (PS 98:2) și *mărrmântu* (PS 5:11) (Densusianu 1938, 89, 108). Insistând asupra grafiilor cu *dz* și realizând un inventar al lor, el observă just că acestea nu pot fi simple erori de copiere: *adaudze* (PH 70:14), *adzuți* (PS 69:2), *cundzurător* (PH 70:4), *fărădeledzile* (PS 80:4), *încundzură* (PS Cânt. 6:6), *ledzea* (PS 104:45, 118:153), *plândzere* (PH 29:6), *tradze* (PH 24:15) (Densusianu 1938, 122). Aici trebuie adăugată *fărăde[le]dze* (PH 68:32), pe care o putem distinge în spatele uneia din frecvențele corecturi operate de copist. Încercarea scribului de a evita aceste grafii din izvod a dus la apariția formelor hibride de tipul *adaudzge* (PH 88:23) și *fudzgi* (PH 138:7) sau la substituiri nejustificate ale lui *dz* cu *ğ*, rezultând o serie de grafii hipercorecte: *grumağul* (PH 68:4), *se se înderepteage* (PH 140:2), *șeğum* (PH 136:1) (Densusianu 1938, 122; Gheție 1978, 152). Căutând să explice aceste grafii, Gheție (1978) exclude din capul locului posibilitatea ca ele să fie aromânești, pentru motivul că nu există dovezi cu privire la originea sud-dunăreană a scribilor, și consideră că acestea acoperă rostirea moldovenească *ze, zi*, care ar fi o dovadă în plus a localizării copiilor în Moldova; explicația însă nu a convins²⁰, ulterior admitându-se probabilă rostire *dz* (Gheție/Teodorescu 2005, 41), rămasă totuși fără explicație. Această grafie, care desigur că nu mai acoperea rostirea *dz* în graiul copistului, de vreme ce o elimină sistematic, își găsește singura explicație posibilă în evoluția lui *ğ* la *dz* din dialectul aromân. În ceea ce privește vechimea acestor grafii, Gheție (1978, 152) credea că ele nu pot veni din traducerea primitivă, întrucât apar doar în două dintre versiuni. Cunoscând însă că Psaltirea Voronețeană și Psaltirile coresiene au suferit revizii substanțiale, este lesne de înțeles de ce acestea au pierdut asemenea particularități. Prezența lor în Psaltirile Hurmuzaki și Scheiană, versiuni din două grupuri diferite, este suficientă pentru a confirma că versiunea comună din care descind ambele grupuri avea unele trăsături lingvistice proprii dialectului aromân.

O altă trăsătură care individualizează dialectul aromân, prezentă de această dată numai în Psaltirea Hurmuzaki, este sincopa vocalei neaccentuate, trăsătură emendată nejustificat la editarea acestui text. Este vorba de grafia *cânteclu*

²⁰ Pentru întreaga discuție, v. Gheție 1978 și 1981; Avram 1979; Teodorescu 1997.

prezentă în titlurile câtorva psalmi din Psaltirea Hurmuzaki: 16 (10r), 21 (16v), 73 (63v) și 116 (100v). Faptul că ea apare doar în titlurile psalmilor se poate explica prin caracterul mai conservator al acestora în raport cu textul psalmic propriu-zis, care a fost supus reviziilor succesive. Tot o sincopă vocalică proprie dialectului aromân conservă și forma *zborrlu*, dacă acceptăm această lectură pentru grafia singulară ЗВОРРЪЛШ (73r), cf. ЗВОРРШЛШ (51r), pentru care credem că pledează folosirea în manuscris a lui Ъ cu valoarea zero după consoane implozive (v. Gheție/Teodorescu 2005, 31).

Grafiile de tipul *maire*, *taire* din Psaltirea Scheiană au fost explicate prin copierea manuscrisului de către un sas (v. Lacea 1924, 470; Gheție/Mareș 1985, 304). Exceptând situația în care am avea a face cu un sas ortodox, lucrurile nu puteau sta așa, de vreme ce manuscrisul prezintă toate trăsăturile caracteristice Psaltirilor produse în scriptoriile slavone, iar în tipicul Cântărilor lui Moise copistul operează corecturi ce arată că el cunoștea notația locală, diferită de cea din izvodul pe care îl prescria. Pe bună dreptate contra opiniei lui Lacea s-a poziționat Rosetti (1926, 168-169 și nota 5), care arată că acest fenomen este prezent și în greacă, de unde a intrat în dialectul aromân (e.g. *cuibaire*, *maire*); prin urmare, el crede că avem a face cu o influență a limbii grecești și, având în vedere un semn de punctuație grecesc semnalat de Candrea în Psaltirea Scheiană, lansează ipoteza că scribul era grec. Reluând această chestiune, Ivănescu (2012, 289-290) semnalează existența aceluiași fenomen în Macedonia, de unde românii sud-dunăreni l-au adus și în dacoromână (Ivănescu 1980, 579). Cunoscând acum grafiile din Psaltirile rotacizante care acoperă rostiri aromânești, așa-zisele forme săsești din Psaltirea Scheiană se pot explica mai bine prin același strat dialectal sud-dunărean din protograf.

În Psaltirea Hurmuzaki este demn de semnalat genitivul cu *a* când determinantul e articulat, necunoscut dacoromânei (Ivănescu 1980, 140-141): *toți împărații a pământului* (101:16), *lucrul a lui* (47:3). Este simptomatică și preferința acestui manuscris pentru genitivul cu *de*, atestat mai rar în dacoromână (Ivănescu 1980, 142), sugerând și el o arie dialectală diferită: *ca gunoiul de pământu* (82:9; în celelalte: *gunoiul pământului*); *împărații de pământu* (2:2; 47:4; 148:11; în celelalte: *împărații pământului*); *în dzua de rreulu* (17:19; celelalte: *în dzua rreului, zioa răului*); *apa de rrăpaos* (22:2) etc.

Lexicul Psaltirii Hurmuzaki conține un relict latinesc de o importanță deosebită, care nu a fost cunoscut până acum din pricina emendării sale greșite. Este vorba de *amărrătugere* (PH 9:29, 6v)²¹, descendent al lat. *amaritudinem*, care apare în pasajul corespunzător din Psaltirea latinească. El nu poate fi un împrumut contextual dintr-o eventuală traducere cu original latinesc²², deoarece

²¹ Grafia AMRRATYEPPE (Q notează *r* lung) a fost citită *amărrăciunre* în ediția Gheție/Teodorescu 2005, considerându-se o greșeală de copiere (v. nota 99).

²² Această explicație, greșită de altfel, a fost dată pentru celelalte relicte din textele

prezintă prefacerile fonetice obișnuite în evoluția de la latină la română. Importanța acestui cuvânt stă în aceea că, prin sufixul *-tudo* pe care îl conservă, el trimite la o altă arie dialectală decât cea dacoromână, care îl moștenește pe *amărăciune* < lat. *amaritionem*.

Numeroase cazuri de difracție care ies lesne în evidență confruntând versiunile Psaltirii din secolul al XVI-lea sugerează că lexicul traducerii nu era cu totul familiar copiștilor și revizorilor. De bună seamă că unele cuvinte socotite proprii limbii secolului al XVI-lea, inventariate de Densusianu (1938, 492-502), cu atestări doar în aceste texte, se pot mai bine explica printr-un strat lingvistic sud-dunărean decât prin dispariția lor subită din dacoromână după aceste atestări singulare: e.g. *sinrecu* ‘bătrânețe’ (PH 70:18), cunoscut doar din Psaltirea Hurmuzaki²³; *bască* ‘lână’ (PS 61:6), atestat doar în Psaltirea Scheiană și în aromână, *mărat* ‘sărman’, atestat doar în Psaltiri și în aromână etc.

Observăm apoi că termenii de origine maghiară, care știm că din dialectele sud-dunărene lipsesc, par a forma în Psaltiri un strat mai recent, ce vine peste un lexic constituit din elemente de origine latină și slavă; termeni precum *hiclean*, *hicleni*, *hiclenșug* înlocuiesc progresiv pe *(pri)lăsti*, *(pri)lăstitor*, *(pri)lăstitoră*, serie conservată mai bine în Psaltirea Hurmuzaki decât în celelalte versiuni, la care se adaugă *lâncotă* și *lâncoti* (PS 35:3, 82:3). Este apoi demn de remarcat că Psaltirea Hurmuzaki prezintă pe *a scoate* și *scoțătoriu* în locul lui *a mântui* și *mântuitoriu*, fără a avea indicii că această particularitate de traducere s-a aflat și în celelalte versiuni. Indiferent dacă acceptăm etimologia maghiară a lui *a mântui*, pentru care s-a propus și un etimon latinesc, echivalarea neobișnuită prin *a scoate* din Psaltirea Hurmuzaki rămâne unică în limba română.

Ca termen religios, corespunzând gr. πνεῦμα, sl. духъ, toate Psaltirile folosesc uneori termenul *suflet* (e.g. PV, PC1, CP, PCb: 134:17; PV: Cânt. 5:9), fiind evidentă tendința de a-l înlocui cu *duh*. Întrucât în dacoromână *suflet* nu cunoaște acest sens religios, iar o confuzie între духъ și душа nu este posibilă, această particularitate din Psaltiri trimite tot la aromână, unde *suflitu* ‘duh’ apare în Liturghierul din secolul al XVIII-lea (Caragiu-Marioțeanu 1962, 33). Totodată, Psaltirea Hurmuzaki se individualizează prin faptul, semnalat deja de Boerescu (2011, 193), că numai în acest text găsim termenul *abur* cu sensul religios ‘duh’.

---

rotacizante. În realitate, toți sunt termeni moșteniți. Pentru problema acestor relicte, a se vedea Camară/Ungureanu 2019 și Moscal/Gînsac 2023.

²³ Pentru acest termen s-a presupus sensul ‘bătrân’ (Gheție/Teodorescu 2005, 64). Secvența *la bătrânreățele de sinrecu* traduce pe до старости маторьства (Bel), diferită ușor de varianta cea mai comună a Psaltirii slavone (care adaugă prepoziția и). Așadar, echivalarea lui *sinec* cu маторьство ‘senium’ nu ridică nicio problemă semantică, ci numai etimologică.

Ne oprim aici cu exemplele, convinși însă că o reevaluare a grafiei și a limbii Psaltirilor rotacizante va dezvălui un strat lingvistic sud-dunărean mai consistent. La prima vedere, asemenea fapte s-ar putea explica printr-un copist aromân care a introdus în manuscris particularități ale dialectului său. Fără a putea respinge cu totul această explicație în stadiul actual al investigației, faptele de limbă invocate indică un strat lingvistic mai consistent decât cel care s-ar putea datora unor simple intervenții de copist.

Există apoi unele indicii ce trimit la Psaltirea grecească sau la un mediu cultural grecesc în care s-a realizat traducerea ori copierea. Singurul cercetător care a avut în vedere o asemenea posibilitate a fost I. A. Candrea, chestiune asupra căreia nu s-a mai revenit. El remarcă prezența semnului ω din minuscula grecească în Psaltirea Scheiană (p. 169), unde îl notează pe π (Candrea 1916, CXIV). Același cercetător observă acolo folosirea „punctului cu virgulă ca semn de întrebare, întocmai ca în grecește”²⁴, subliniind că aceasta este „o particularitate unică în textele din secolul al XVI-lea”. Aceste observații îl conduc la concluzia că „scriitorul era vreun cărturar grec sau că era deprins cu copierea de texte grecești” (Candrea 1916, CXXVIII).

La cele observate de Candrea adăugăm că punctul cu virgulă având valoarea semnului întrebării este prezent și în Psaltirea Hurmuzaki (f. 121r), fapt care nu a fost sesizat până azi. Prezența sporadică a unor asemenea elemente în ambele grupuri de manuscrise arată că vin din protograf, pe parcursul copierii fiind înlocuite sistematic prin semne cu care erau deprinși scribii.

Un alt element grafic grecesc este notarea lui *r* lung prin ρ în Psaltirea Hurmuzaki. Este cunoscut că *r* lung apare în cele mai vechi documente moldovenești ca $\rho\rho$; o altă serie de manuscrise apelează la glagoliticul $\mathfrak{b}$ (Apostolul Iorga), cu varianta σ (în Psaltirile Scheiană și Voronețeană), grafie considerată mai recentă decât $\rho\rho$ (Gheție/Mareș 1985, 158). Litera ρ din Psaltirea Hurmuzaki a fost considerată o variantă a acestui σ , însă ductul slovei arată neîndoios că avem a face în realitate cu o variantă a grecescului ρ (e.g. PH 31r, 50r). Este posibil ca în slova ρ să avem cea mai veche atestare a notării lui *r* lung prin σ , realizată însă de copist potrivit deprinderii sale de a-l scrie pe ρ grecesc. În acest caz, grafiile $\rho\rho$ și σ nu mai reflectă etape cronologice diferite, cum se credea, ci reprezintă de fapt două tradiții grafice diferite; interpretarea este susținută de faptul că în Serbia secolului al XVI-lea slova $\mathfrak{b}$ era considerată românească, indicând existența unei tradiții la data respectivă, cum observă cu justețe Mareș (în Gheție/Mareș 1985, 153). Cealaltă posibilitate este ca în notarea lui *r* lung prin ρ să ne aflăm în fața unei tradiții grafice diferite de cele cunoscute nouă din secolul al XVI-lea ($\rho\rho$ și σ). În ambele interpretări, ceea ce

²⁴ Vezi Ps. 88:11, 12, 13, unde apare de cinci ori; 88:48, 93:10.

poate face numai printr-un examen interlingvistic riguros, pe baza concordanței biblice.

5. Originea athonită a celei mai vechi copii

Examinarea straturilor dialectale din Psaltirea Hurmuzaki, cu un număr consistent de particularități moldovenești, l-a condus pe Gheție la concluzia că manuscrisul a fost copiat în Moldova după un original din Banat-Hunedoara, cu un eventual intermediar maramureșean; fragilitatea acestei interpretări este ilustrată de faptul că nu a putut fi exclus nici scenariul în care traducerea a fost realizată în Moldova, după care a fost copiată în Banat, pentru ca apoi să revină în Moldova (v. Gheție/Teodorescu 2005, 20-21).

Pe baza elementelor de identificare a scrisului moldovenesc oferite de A. Turilov (2005), se impune constatarea că Psaltirea Hurmuzaki nu a fost scrisă în Moldova: lipsește din ea una din mărcile principale din scrisul moldovenesc, slova *з* realizată cu partea superioară dreaptă (*z*), așa cum o găsim nu doar în manuscrisele slavone, ci și în texte românești din Moldova precum Psaltirea Voronețeană sau Pravila putneană din 1581. Prin urmare, trebuie reconsiderată observația lui Panaitescu – socotită de Gheție pe nedrept impresionistă (în Gheție/Mareș 1985, 35) – privitoare la grafia acestei Psaltiri: „scrisul este neregulat, cu litere semiunciale amestecate mult cu cursive, l-am putea numi un scris lipsit de tradiția grafică a marilor mănăstiri, un scris specific pentru manuscrisele slave ardelenesti și maramureșene” (Panaitescu 1965, 68). În sprijinul acestei observații vine constatarea lui Avram (1990, 135-136), potrivit căruia rotacismul *нр* din Psaltirea Hurmuzaki caracterizează documente maramureșene și nord-transilvănene, nicidecum moldovenești.

Grafia Psaltirii Hurmuzaki reflectă două tradiții ortografice diferite: rotacismul este notat fie prin *ρ* (ca în Moldova), fie prin *нр* (ca în Transilvania); pentru *r* lung se înregistrează frecvent *ρρ*, cu cea mai veche atestare în Moldova, dar și un *ϑ* fără alte atestări în textele românești. Opțiunea copistului pentru rotacismul *нр* este dezvăluită de o corectură făcută în Ps. 24:7, unde acesta transcrie din izvod secvența *giur[iie]*, ca apoi să elimine slovele și să opteze pentru un sinonim propriu graiului său: *tin[re]reațele*. Asemenea substituiri ale lui *ρ* cu *нр* sunt făcute, nesistematic, în tot textul. Nu la fel de simplu este să stabilim care era opțiunea sa pentru notarea lui *r* lung. Apar în corecturi marginale atât *ρρ* (e.g. *ρρъзвѡуѣ*, 13r), cât și *ϑ* (e.g.: *ϑоуѣтаѣ*, 77r); după noua datare a Psaltirii Hurmuzaki, aici ne aflăm în fața celei mai vechi atestări a folosirii unei slove specifice pentru *r* lung. Prin urmare, o concluzie poate fi formulată după examenul exhaustiv al ocurențelor sale în text.

Din cele arătate rezultă cu destulă claritate că nici scrisul și nici ortografia Psaltirii Hurmuzaki nu sunt moldovenești. Este prematur în acest stadiu al

cercetării să încercăm stabilirea originii copistului. Trebuie remarcat că nici moldoveanul Visarion, obișnuit să copieze în Muntele Athos manuscrise în redacțiile sârbă și medio-bulgară și să transpună texte dintr-o redacție în alta, nu mai scrie ca în Moldova. Izvodul Psaltirii Hurmuzaki era însă alcătuit după toate probabilitățile de un moldovean, de unde vin elementele care au dus la concluzia eronată, susținută și de noi în trecut (Camară 2022a, 46), că aceasta ar fi fost scrisă în Moldova: am menționat deja că el folosea dipla, proprie textelor cu tâlc moldovenești, la care se adaugă notarea rotacismului prin ρ , probabil și notarea lui r lung prin $\rho\rho$; tot din izvod trebuie să vină trăsăturile dialectale moldovenești pe care Gheție le aducea ca argument pentru localizarea Psaltirii Hurmuzaki în Moldova (în Gheție/Teodorescu 2005, 20).

Urmând o sugestie a cercetătoarei Zamfira Mihail, am încercat să obținem noi informații despre originea Psaltirii Hurmuzaki pe baza circulației hârtiei folosite la alcătuirea acestui manuscris. Mareș (2000) i-a făcut o descriere completă, sub raport filigranologic, relevând faptul că primele 13 caiete sunt scrise pe hârtie marcată cu corabie (tipul Briquet 11959), cu trei atestări din intervalul 1460-1468, iar la ultimele patru caiete s-a folosit hârtie marcată cu ancoră (tipul Briquet 436), cu 12 atestări din intervalul 1501-1506. Important de reținut este că hârtia pe care a fost scrisă Psaltirea Hurmuzaki nu a mai fost înregistrată de Mareș în manuscrisele și documentele din țările române.

Plecând de la cercetarea lui Al. Mareș, am identificat încă 12 manuscrise care folosesc hârtie marcată cu corabie de tipul Briquet 11959; totalul de 15 atestări cuprinde opt manuscrise grecești, patru manuscrise și documente occidentale²⁵ și trei manuscrise sârbești, pe care ni le-a indicat cu amabilitate arheograful Vladan Trijić, toate acestea fiind datate de scribi în intervalul 1460-1476. Așadar, în arealul carpato-balcanic primul tip de hârtie folosit în Psaltirea Hurmuzaki apare numai în opt manuscrise grecești (unele legate de Muntele Athos) și trei manuscrise sârbești, la care se adaugă Psaltirea Hurmuzaki.

Cealaltă hârtie din Psaltirea Hurmuzaki, marcată cu ancoră de tipul Briquet 436, identificată de Mareș doar în manuscrise din Croația și Occident, mai apare în arealul carpato-balcanic într-o Psaltire slavonă de la Mănăstirea Zograf, datând de la începutul secolului al XVI-lea, aflată azi la Sofia (ms. NBKM 837). Cunoscând că un copist precum Visarion folosea hârtie din aceeași sursă în manuscrise alcătuite pe parcursul unui deceniu, fie la Zograf, fie la Hilandar, faptul că Psaltirea de la Zograf și Psaltirea Hurmuzaki sunt scrise pe hârtie de același tip arată că au fost produse în același loc, deci trebuie localizate împreună. Cele două manuscrise nu împărtășesc însă doar același filigran, ci și aceleași trăsături redacționale ale tipului „Belgrad”, dovedind că au fost produse în același mediu liturgic. Trebuie adăugat că Psaltirea de la Zograf

---

²⁵ V. nota 1.

este, până în prezent, singura Psaltire slavonă legată de români care prezintă trăsăturile tipului „Belgrad”, sursă a traducerii Psaltirii în românește.

Localizarea Psaltirii de la Zograf este decisivă pentru identificarea locului în care a fost copiată Psaltirea Hurmuzaki. Potrivit cercetătorului Alexandru Pascal, care a avut amabilitatea să ne comunice opinia sa cu privire la acest manuscris slavon, ea a fost copiată de un muntean în Țara Românească, fără a putea exclude alcătuirea ei în Muntele Athos. Într-adevăr, manuscrisul prezintă comentarii marginale românești făcute în grai sudic. La copierea acestei Psaltiri au fost folosite trei tipuri de hârtie: alături de cea prezentă și în Psaltirea Hurmuzaki, mai apar două tipuri marcate cu variante de ancoră în cerc datând de la începutul secolului al XVI-lea (v. Stojanov/Kodov 1964, 11-12, nr. 837).

Lipsind alte înregistrări ale tipului comun cu Psaltirea Hurmuzaki, ne rămâne să stabilim proveniența Psaltirii de la Zograf pe baza celorlalte două tipuri, cu rezerva că le cunoaștem numai din descrierea făcută de Stojanov și Kodov. Într-adevăr, variante ale ancorei în cerc de la începutul secolului al XVI-lea mai apar pe hârtia manuscriselor care se păstrează azi la Zograf, e.g. Zogr. 135 și Zogr. 2 (v. Rajkov *et al.* 1994, 91, 29). Ultimul dintre acestea, conservând o copie a Leavșivei, a fost scris cu certitudine în lavra athonită: în acest manuscris, alături de ancora în cerc mai apare mâna (tipul Briquet 10731); hârtia genoveză marcată cu mână însoțită de litere alfabetice este constant folosită de Visarion moldoveanul, indiferent că lucrează la Zograf sau la Hilandar: se găsește în Cartea lui Iov cu tâlc, pe care o copiază în 1503 la Zograf, la comanda mitropolitului Gheorghe al Sucevei (ms. BAR sl. 96, v. Panaitescu 1959, 123-124), în Psaltirea cu tâlc alcătuită în 1511 la Mănăstirea Hilandar (ms. Hil. 119, v. Bogdanović 1978, 87-88), precum și în Apostolul cu tâlc scris în 1516 tot la Hilandar (ms. RNB f. I. 516)²⁶. Există, așadar, indicii că Psaltirea de la Zograf a fost alcătuită în Muntele Athos. Admițând, din motivele arătate, că ea trebuie localizată doar împreună cu Psaltirea Hurmuzaki, ne rămâne să încheiem că lipsa atestărilor ambelor filigrane din manuscrisul românesc la nordul Dunării permite o singură localizare a celor două Psaltiri, și anume în Muntele Athos. Alcătuirea Psaltirii Hurmuzaki în Muntele Athos nu mai poate să surprindă acum, când cunoaștem legătura Psaltirilor rotacizante cu un mediu cultural grecesc.

Copierea Psaltirii Hurmuzaki în Muntele Athos ridică problema originii izvodului folosit, care putea fi alcătuit acolo sau adus de oriunde altundeva. Cele câteva date certe de care dispunem oferă o orientare în această chestiune. Astfel, izvodul avea partea slavonă scrisă în redacția medio-bulgară, ceea ce exclude posibilitatea atribuirii sale unui mediu liturgic sârbesc. Ortografia sa, pe cât ne permite Psaltirea Hurmuzaki să o cunoaștem, arată că urma tradiția moldovenească. Dipla din manuscris folosită ca indicator al secvențelor

²⁶ Informația despre filigranul din acest manuscris o datorăm cercetătorului Alexandru Pascal. Pentru descrierea manuscrisului, v. Levišina 2021, 108, nr. 169.

românești este și ea o marcă a scrisului moldovenesc, în forma particulară pe care o găsim la Visarion. Pe de altă parte, sursele slavone folosite nu sunt atestate în Moldova, ci în Serbia și Muntele Athos. Dispunerea textului și a tâlcului pe linii distincte nu se înregistrează în Psaltirile comentate moldovenești și sârbești contemporane, ci este de un tip semnificativ mai vechi, atestat la nordul Dunării doar în Psaltirea comentată păstrată la Mănăstirea Bistrița (Vâlcea) și în Psaltirea Mladenović, care este adusă din Serbia. Inconsecvent, apare și în textele cu tâlc pe care Visarion le copiază la Zograf și Hilandar. Așadar, izvodul avea o legătură certă cu scrisul moldovenesc, dar este destul de greu de admis că a fost scris în Moldova. Toate acestea ne fac să credem că a fost alcătuit și acesta în Muntele Athos.

Date importante despre istoria Psaltirii Hurmuzaki ne oferă și legătura acestui manuscris, care nu a fost invocată până în prezent de cercetători. Manuscrisul posedă legătura originală, având cuvertura de piele decorată cu ornamente geometrice și florale. Ocupându-se de legăturile manuscriselor slavone de la Biblioteca Academiei Române, Luminița Kövari (2017) a relevat importanța ornamentației acestora în cunoașterea provenienței manuscriselor. Astfel, cercetătoarea menționată face constatarea că, dintre variantele de lotus prezente pe copertile manuscriselor, cele produse la Mănăstirea Neamț au ca particularitate conturul dublu al acestei flori, diferit de altele din epocă, inclusiv de cele prezente pe manuscrise legate la Zograf pentru a fi trimise în Moldova. Observația anterioară prezintă o importanță deosebită pentru problema de față, întrucât ambele coperti ale Psaltirii Hurmuzaki sunt ornate cu acest tip de lotus. Urmărind răspândirea lotusului cu contur dublu, am constatat însă că el apare și în scriptoriul putnean, cum atestă Evanghelia după Ioan cu tâlc scrisă la Putna în 1509 (ms. RGB f. 98, nr. 85), la comanda voievodului Bogdan III. Un alt ornament prezent pe copertile Psaltirii Hurmuzaki este floarea cu opt petale, de asemenea cu răspândire pe copertile manuscriselor moldovenești. Ceea ce deosebește însă ornamentația putneană de cea nemțeană este un alt motiv floral, folosit de obicei pentru a încadra ornamentația copertilor. Forma specifică a tipului putnean exclude posibilitatea ca Psaltirea Hurmuzaki să fi fost legată acolo. Mai mult, lotusul cu contur dublu de pe copertile acestui manuscris este identic cu cel care împodobește Pravila lui Matei Vlastaris din 1472, copiată la Neamț de ieromonahul Ghervasie (v. Kövari 2017, 18, fig. 12).

Ornamentația copertilor Psaltirii Hurmuzaki demonstrează că acest manuscris a fost legat la Mănăstirea Neamț. În aceiași ani, la Neamț era legată și Psaltirea comentată păstrată azi la Hilandar (ms. Hil. 613), cum dovedește prezența aceluiași lotus cu contur dublu pe coperta manuscrisului. Alcătuită la începutul secolului al XVI-lea, în slavona de redacție moldovenească, pe o hârtie care are ca filigran mistrețul (v. Bogdanović 1978, 215), ambele indicând proveniența sa de la est de Carpați, Psaltirea comentată a fost legată acolo fără

să pară un produs al scriptoriului nemțean, cum indică scrisul său neregulat, diferit de cel al școlii nemțene de caligrafie.

Prin urmare, Psaltirea Hurmuzaki este scrisă pe o hârtie neînregistrată în țările române, care apare preponderent în manuscrise grecești; copierea s-a făcut de pe un izvod care prezenta elemente ale scrisului moldovenesc, fără să se poată admite alcătuirea sa în Moldova. Din necunoscutul centru cultural aflat în relație cu scrisul moldovenesc, Psaltirea Hurmuzaki a fost adusă în Moldova pentru a fi legată. Acest centru cultural din afara spațiului românesc, de slavonă medio-bulgară și de influență moldovenească nu putea fi decât Mănăstirea Zograf, „lavră a Moldovei” în acea epocă (v. Marinescu/Mertzimekis 2004, 179). Cum se explică atunci legarea Psaltirii Hurmuzaki la Mănăstirea Neamț?

Explicația o găsim într-un caz analog de la Mănăstirea Bistrița (Vâlcea), datând din 1537, pe care ni l-a semnalat cercetătoarea Zamfira Mihail: egumenul Bistriței pune să se copieze în Muntele Athos un Tetraevanghel, care apoi se întoarce la Bistrița pentru ornarea textului și, în cele din urmă, legarea manuscrisului (v. Panaitescu/Mihail 2018, 223-228, nr. 744). După Iufu (2016, 58), explicația pentru aceasta stă în faptul că la Bistrița, unde se scria în medio-bulgară ca peste tot la români, nu se mai afla la data respectivă niciun copist pentru slavona de redacție sârbească, ceea ce l-a determinat pe egumen să dea comanda în Muntele Athos.

După toate probabilitățile, copierea Psaltirii Hurmuzaki a fost realizată în Muntele Athos pentru Moldova din pricina lipsei unei Psaltiri românești acolo, fapt întărit de indiciile care plasează și izvodul Psaltirii Hurmuzaki tot în Muntele Athos. Desigur că nici prezența unui copist capabil de o asemenea întreprindere nu putea fi ceva la îndemână în acei ani.

Copierea de manuscrise în Muntele Athos pentru Moldova nu era un lucru rar în epocă, fapt semnalat de-a lungul timpului de cercetători. Turdeanu (1997, 124) compară schimburile culturale dintre Zograf și Moldova, deosebit de vii în timpul lui Ștefan cel Mare, cu cele care existau în acei ani între Hilandar și Sfântul Pavel, pe de o parte, și Bistrița Craioveștilor, de alta. Chiar în perioada în care este datată Psaltirea Hurmuzaki, mitropolitul Gheorghe al Moldovei a cerut să se caute în Muntele Athos tâlcuirea Cărții lui Iov, iar cel care a executat copia a fost Visarion, la Mănăstirea Zograf, în 1503. Oprindu-se asupra acestei inițiative, Turdeanu (1997, 125-126) scoate în relief colaborarea nemțeană din spatele ei: Visarion, format în spiritul școlii nemțene, în calitatea sa de ucenic al răposatului mitropolitul Teoctist I, nemțean de metanie, primește comanda de la mitropolitul Gheorghe, ridicat din aceeași lavră nemțeană.

Inițiativa realizării unei Psaltiri românești nu putea veni decât de la vârful autorității bisericești. O confirmă textele românești de mai târziu, apărute în același mediu, asupra cărora vom reveni cu altă ocazie. Comanda pentru copierea Psaltirii Voronețene, cum a arătat Mareș (2021, 506-507), a venit de la mitropolitul Grigorie Roșca, dornic să-și înzestreze mănăstirea de metanie cu un instrument de învățare a limbii slavone. Remarcăm că ea prezintă și o

revizie consistentă după textul Psaltirii standard, precum și o reazăzare a tipicului odelor biblice după cel local. Nimic nu ne împiedică, așadar, să-l socotim pe mitropolitul Gheorghe I Nemțeanul drept comanditar al Psaltirii Hurmuzaki pentru mănăstirea sa de metanie, care la vremea aceea avea un număr însemnat de călugări.

Înfățișarea Psaltirii Hurmuzaki arată că ea era mai degrabă o versiune de lucru, realizată în grabă: versiunea slavonă paralelă este lăsată deoparte, fapt neobișnuit pentru o epocă în care textul bilingv era cel normal; scrisul este neregulat, presărat cu greșeli de copiere și corecturi; după primele două file, copistul renunță la cerneala roșie pentru marcarea stihurilor²⁷; din același motiv al grabei renunță și la copierea odelor biblice; acestea serveau altui scop decât psalmii, care constituiau prima lecție de slavonă și principala îndeletnicire a monahului.

În contrast cu înfățișarea manuscrisului este conținutul său. Psaltirea Hurmuzaki atestă o revizie după Psaltirea standard, făcută pe parcursul copierii textului. Nu este deloc exagerat să admitem, în cazul revizorului, existența unei *conștiințe filologice*, după expresia Zamfirei Mihail (v. Mihail 2005, 502), manifestată în lucrul cu două versiuni slavone, cea din izvodul său și cea uzuală (de redacția a III-a) și în corectarea traducerii pe care o avea la dispoziție, la care adăugăm preocuparea vădită pentru înfățișarea dialectală a textului și a grafiei. Urmărind redarea participiului slavon în Psaltirile rotacizante, Felea (2023) a demonstrat convingător că, departe de a urma un literalism riguros, așa cum se susține îndeobște, acestea caută soluții de traducere diverse, iar Psaltirea Hurmuzaki se distinge prin eforturile de a reda sensul în detrimentul formei. În ciuda înfățișării sale de versiune de lucru, Psaltirea Hurmuzaki surprinde prin calitatea traducerii în comparație cu celelalte versiuni. Acest lucru nu surprinde; mănăstirile mari și îndeosebi Muntele Athos posedau cărțurari deprinși să traducă din greacă în slavonă, cum găsim în Muntele Athos, la Bistrița ori la Neamț, precum și să transpună dintr-o redacție în alta a slavonei, cum face Visarion la Zograf și Hilandar. Într-adevăr, Psaltirea Hurmuzaki reflectă atât abilitatea de a traduce, cât și pe cea de a schimba ortografia textului.

Adusă la Mănăstirea Neamț, Psaltirea Hurmuzaki a fost legată, primind coperti cu ornamentație similară celei pe care o prezintă Psaltirea slavonă comentată legată acolo în aceiași ani. Contrastând cu înfățișarea manuscrisului, dar în acord cu conținutul textului, legătura Psaltirii Hurmuzaki dovedește importanța care s-a acordat acestei lucrări în lavra nemțeană.

²⁷ În mod obișnuit, în Psaltirile slavone stihurile psalmice sunt separate prin punct median roșu; când stihul se încheie la capăt de rând, unde limita stihului devine mai puțin vizibilă, marcarea cu cerneală roșie nu se mai face la punctul median, ci la inițiala stihului de pe rândul următor.

6. În chip de concluzii: de ce s-a scris cel mai vechi text românesc?

Disponem în prezent de câteva date, extrase din Psaltirile rotacizante, ce impun lărgirea arealului geografic în care trebuie căutate originile celor mai vechi texte românești: sursele slavone folosite la traducerea și revizia Psaltirii circulau îndeosebi în Serbia medievală și Muntele Athos; versiunile ajunse până la noi prezintă unele trăsături lingvistice explicabile doar prin aromână; există apoi elemente grafice proprii scrisului grecesc și particularități de traducere care denotă cunoașterea limbii grecești sau chiar folosirea unei surse grecești; în fine, cea mai veche copie cunoscută, Psaltirea Hurmuzaki, a fost realizată după toate probabilitățile la Mănăstirea Zograf. Toate aceste date nu pot fi decisive în plasarea traducerii primitive în Muntele Athos, dar fac probabil acest lucru. Nevoia de traducere se putea însă ivi oriunde: în efervescența culturală a Muntelui Athos, în Țara Românească, unde activitatea Cuv. Nicodim de la Tismana a dus la înființarea primelor mănăstiri, centre de cultură ale epocii, către care trimit și unele dintre indiciile relevate în lucrarea de față, în Moldova, cu remarcabilele sale scriitorii, în care mai târziu se înregistrează preocupări susținute pentru actul traducerii (v. Chivu 2009 și 2010) ce nu puteau veni decât dintr-o tradiție consistentă etc.

Traducerea Psaltirii într-un centru important de cultură slavonă și în plină epocă slavonă ar putea să pară neverosimilă în contextul dat. Cercetările mai vechi, plecând de la premisa falsă că primele texte românești au avut drept țel înlocuirea slavonei cu româna în cult, au ocolit marile centre de cultură ale epocii, păstrătoare fidele ale tradiției slavone. Însă toate datele arată că primele traduceri au servit ca instrumente pentru înțelegerea cultului slavon²⁸, ceea ce face ca plasarea acestor texte anume în marile centre de cultură, cu tradiție în instrucția clerului și a diecilor, să fie singura interpretare plauzibilă.

Psaltirea a fost tradusă în românește din nevoia unui instrument pentru înțelegerea ritualului, cum atestă cele mai vechi versiuni românești păstrate: opțiunea pentru o Psaltire comentată ca sursă a traducerii și ca model de alcătuire a Psaltirii bilingve, ierarhizarea textului liturgic și a otveatului, precum și mărturiile pe care le conțin copiile și tipăriturile ajunse până la noi despre modul în care acestea au fost folosite.

Întâietatea de care s-a bucurat Psaltirea în fața altor texte religioase decurge din funcția esențială a acesteia de text cultic, de pravilă și de manual, acoperind practic toate nevoile spirituale și educaționale de bază. Vechile tipicoane indicau ca prim pas pentru novici în viața monahală deprinderea cu textul Psaltirii. Ea avea legătură, desigur, și cu faptul că limba de cult era diferită de cea a poporului, învățarea Psaltirii facilitând accesul la înțelegerea întregului ritual (v. Camară 2022b).

²⁸ Asupra acestei chestiuni vom reveni într-un alt articol.

Necesitatea de a traduce Psaltirea în graiul poporului s-a ivit în momentul în care în mănăstiri a sporit numărul de monahi care nu cunoșteau limba liturgică. Intuiția lui Ioan Bianu (1904, 6), care a legat începuturile scrisului în limba română de înflorirea monahismului în Moldova, se dovedește a fi corectă, chiar dacă explicația nu poate fi restrânsă la arealul de la est de Carpați. De altfel, funcția didactică a Psaltirii bilingve a fost invocată de-a lungul timpului (v. Gheție/Mareș 1985, 184-190), dar trebuie făcută precizarea că Psaltirea bilingvă nu poate fi socotită strict un manual, ci un text liturgic însoțit de tâlc, așa cum era întrebuițată adesea Psaltirea comentată slavonă (v. Camară 2023).

Prezența elementelor aromânești în Psaltire nu face decât să confirme cele de mai sus: veniți dintr-un areal liturgic de limbă greacă, aromânii ajunși în număr mare în Muntele Athos și la nordul Dunării (v. Cotovanu 2014) au fost puși în fața unui ritual slavon care le era necunoscut. Nu se poate stabili în acest stadiu al investigației dacă ei erau primii destinatari ai Psaltirii bilingve, dar s-au aflat, neîndoios, între copiii și cititorii acesteia.

Explicația pentru traducerea Psaltirii în românește stă, așadar, în înflorirea monahismului, care a făcut ca în mănăstiri să ajungă un număr mare de novici necunoscători ai limbii slavone. Lor li se adaugă, desigur, cei care ședeau vremelnice în mănăstiri pentru învățătură. Din acest motiv, decizia de a traduce și copia Psaltirea nu putea fi o inițiativă mărunță, ci trebuie pusă pe seama unor persoane cu autoritate în Biserică, ierarhi și egumeni din centre ale slavonismului, renumite și ca instituții de educație, așa cum știm că erau Bistrița (Vâlcea), Putna, Neamț, Zograf și altele. Datele de care dispunem îi indică pe mitropoliții Gheorghe I Nemțeanul și Grigorie Roșca drept posibili comanditari ai unor asemenea Psaltiri românești pentru mănăstirile lor de metanie.

Rezumând, există dovezi de netăgăduit că cel mai vechi text românesc a fost tradus și difuzat într-un mediu de limbă greacă, prin aportul unor cărțurari din toate teritoriile locuite de români, inclusiv de vorbitori ai dialectelor sud-dunărene, din care se poate distinge cu certitudine cel aromân. Dacă cel mai vechi text românesc a fost scris în Muntele Athos, nu este exclus ca însăși traducerea să fi fost realizată acolo. Difuzarea Psaltirii în mănăstirile de limbă slavonă ale epocii s-a făcut din nevoia unui instrument pentru înțelegerea ritualului slavon, iar inițiativa a venit de la vârful Bisericii.

În lumina celor arătate, se impune reevaluarea limbii și a grafiei celor mai vechi Psaltiri românești, cu instrumente mai complexe, inclusiv de filologie biblică. Trebuie avute apoi în vedere elementele românești sud-vestice, considerate bănățene până în prezent, dar care sugerează, cel puțin în parte, existența unui strat românesc sud-dunărean cu care graiurile bănățene au cele mai multe afinități. Sunt semnificative și legăturile Psaltirilor românești numai cu surse sârbești, precum și unele reflexe ale scrisului slavon de redacție sârbă în Psaltirea Hurmuzaki, care trebuie examinate mai atent. Vechimea mai mare decât știm noi azi și complexitatea tradiției textuale a unei cărți precum

Psaltirea nu pot fi negate, ținând seama că este întâiul text învățat și întâiul text tradus în limba poporului.

Prezenta lucrare se întemeiază pe documentarea în colecții de manuscrise românești și străine realizată în cadrul proiectului RoPsalt. Recunoștința noastră se îndreaptă în mod deosebit către membrii Sfintei Chinotite a Sfântului Munte Athos, către părintele stareț Metodie și epitropii Mănăstirii Hilandar, părintele stareț Ștefan Nuțescu și obștea Chilieii Bunavestire (Schitul Lacu), Vladan Trijić – șeful Secției de Arheografie a Bibliotecii Naționale a Serbiei, arheograful Milanka Ubiparić și Ljiljana Puzović din aceeași instituție, Gabriela Dumitrescu – șefa Serviciului de Manuscrise și Carte rară al Bibliotecii Academiei Române, precum și către muzeograful și custozii colecțiilor de la Muzeul Bisericii Ortodoxe Sârbe, Biblioteca Patriarhiei Sârbe, Institutul Patriarhal de Studii Patristice (Mănăstirea Vlatadon, Salonic), Biblioteca Națională „Sfinții Chiril și Metodie” (Sofia), Biblioteca digitală de cercetare științifică Zograf (Universitatea „Sfântul Clement de Ohrida” din Sofia) și Biblioteca Academiei Române. Aceeași grațitudine o datorăm membrilor echipei RoPsalt – Ana-Maria Gînsac (director de proiect), Mădălina Ungureanu, Constanța Burlacu și Ion-Mihai Felea, precum și profesorilor Zamfira Mihail și Alin-Mihai Gherman, care ne-au fost alături pe parcursul cercetărilor.

Izvoare

- BAR sl. 87 = Psaltire slavonă (tipul „Oxford”), sec. al. XV-lea, Moldova. București, Biblioteca Academiei Române, ms. sl. 87 (din fondul Mănăstirii Neamț).
- BAR sl. 205 = Psaltirea slavonă comentată a lui Branko Mladenović, 1346, Serbia. București, Biblioteca Academiei Române, ms. sl. 205 (din fondul Mănăstirii Bistrița-Vâlcea).
- BAR sl. 355 = Psaltire slavonă comentată, înc. sec. al XV-lea, Țara Românească. București, Biblioteca Academiei Române, ms. sl. 355 (din fondul Mănăstirii Bistrița-Vâlcea).
- BAR sl. 527 = Psaltire slavonă comentată, sec. al XVI-lea, Moldova. București, Biblioteca Academiei Române, ms. sl. 527.
- Bel. = Psaltirea de la Belgrad, sec. al XIII-lea, Serbia. Belgrad: Biblioteca Universității, ms. 36; Muzeul Bisericii Ortodoxe Sârbe, ms. 331; Biblioteca Patriarhiei Sârbe, ms. 314; Biblioteca Națională a Serbiei, ms. 589.
- Bon. = Psaltirea de la Bologna, sec. al XIII-lea, Bulgaria (ed. Jagić 1907).
- CV = Codicele Voronețean, 1563-1583. București, Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 448.
- CP = Coresi, Psaltire românească, Brașov, 1570 (ed. Toma 1976).
- CP1 = Coresi, Psaltire slavo-română, Brașov, 1577 (ed. Toma 1976).
- CP2 = Șerban Coresi, Psaltire slavo-română, [Brașov], 1589 (ed. Toma 1976).
- Hil. 92 = Psaltire slavonă (tipul „Oxford”), înc. sec. al XVI-lea. Muntele Athos, Mănăstirea Hilandar, ms. 92.
- Hil. 117 = Psaltire slavonă comentată, mij. sec. al XVI-lea, Rusia. Muntele Athos, Mănăstirea Hilandar, ms. 117.
- Hil. 119 = Psaltirea slavonă comentată copiată la Hilandar de Visarion, 1511. Mănăstirea Hilandar, ms. 119.
- Hil. 613 = Psaltire slavonă comentată, înc. sec. al XVI-lea, Moldova. Muntele Athos, Mănăstirea Hilandar, ms. 613.

- MSPC 90 = Psaltire slavonă comentată, sec. al XV-lea, Moldova. Belgrad, Muzeul Bisericii Ortodoxe Sârbe, ms. MSPC 90 (din fondul Mănăstirii Cruședol).
- NBKM 4 = Psaltire slavonă (tipul „Oxford”), sec. al XV-lea, Țara Românească. Sofia, Biblioteca Națională „Sfinții Chiril și Metodie”, ms. 4.
- NBKM 837 = Psaltire slavonă (tipul „Belgrad”), înc. sec. al XVI-lea. Sofia, Biblioteca Națională „Sfinții Chiril și Metodie”, ms. 837.
- Ox = Psaltirea sârbească de la Oxford, a doua jum. a sec. al XIV-lea, Serbia. Oxford, Biblioteca Bodleiană, ms. e Mus 184.
- PCb = Psaltire slavo-română (*Ciobanu*), 1573-1585. București, Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 3465.
- Peć 72 = Psaltire slavonă comentată, sec. al XV-lea, Patriarhia din Peć. Belgrad, Biblioteca Națională a Serbiei, ms. Peć 72.
- Peć 73 = Psaltire slavonă comentată, sec. al XV-lea, Patriarhia din Peć. Belgrad, Biblioteca Națională a Serbiei, ms. Peć 73.
- PH = Psaltire românească (*Hurmuzaki*), 1491-1504. București, Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 3077 (ed. Gheție/Teodorescu 2005).
- Protat. 4 = Psaltire slavonă (tipul „Oxford”), 1492-1495. Muntele Athos, Biserica Protaton, ms. 4.
- PS = Psaltire românească (*Scheiană*), 1573-1578. București, Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 449.
- PV = Psaltire slavo-română (*Voronețeană*), 1551-1558. București, Biblioteca Academiei Române, ms. rom. 693.
- RGB f. 98, nr. 85 = Evanghelie cu tâlc copiată la Putna din porunca voievodului Bogdan III, 1509, Moldova. Moscova, Biblioteca de Stat a Rusiei, f. 98, nr. 85.
- RGB f. 310, MI 478 = Psaltire slavonă comentată (fragment), 1587, Moldova. Moscova, Biblioteca de Stat a Rusiei, f. 310, MI 478.
- RNB f. I. 516 = Apostol cu tâlc copiat la Hilandar de Visarion și Benedict, 1516. Sankt Petersburg, Biblioteca Națională a Rusiei, f. I. 516.
- Zogr. 91 = Psaltire slavonă comentată, 1640, Moldova. Muntele Athos, Mănăstirea Zograf, ms. 91.
- Zogr. 123 = Psaltire slavonă comentată, sf. sec. al XV-lea și sf. sec. al XVI-lea. Muntele Athos, Mănăstirea Zograf, ms. 123.

Bibliografie

- Andriescu, Al., *Psalmii în literatura română*, în Al. Andriescu, Paul Miron (coord.), *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars. XI. Liber Psalmorum*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003, 5-144.
- Avram, Andrei, *Cu privire la cronologia transformării în africane a ocluserelor (pre)palatale în graiurile dacoromâne*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 30, 1979, nr. 3, 199-214.
- Avram, Andrei, *Nazalitatea și rotacismul în limba română*, București, Editura Academiei Române, 1990.
- Bianu, Ioan, *Despre introducerea limbii românești în biserica românilor*. Discurs de recepție, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1904.
- Boerescu, Părvu, *Dificultăți ale etimologiei limbii române: abur*, în „Limba română”, 60, 2011, nr. 2, 193-216

- Bogdanović 1978 = Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа Манастира Хиландара*, Београд, Српска Академија Наука и Уметности и Народна Библиотека Србије, 1978.
- Camară, Iosif, *Date noi despre sursele slavone ale traducerii și transmiterea textului românesc al Psaltirii*, în Constanța Burlacu, Iosif Camară, Ion-Mihai Felea, Ana Maria Gînsac, Dinu Moscal, Mădălina Ungureanu, *Monumenta linguae Dacoromanorum. Psaltirea Voronețeană. Psaltirea „Ciobanu”. Texte, studii, indice de cuvinte*, ed. Ana-Maria Gînsac, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2023 (sub tipar).
- Camară, Iosif, *Izvodul bilingv al Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română”, București, 71, 2022, nr. 1-2, 39-54 (=2022a).
- Camară, Iosif, *Psaltirea neadormită: o nouă privire asupra celui mai vechi text românesc*, în „Horeb”, 4, 2022, 253-269 (=2022b).
- Camară, Iosif, Ungureanu, Mădălina, *The Sources of the Oldest Romanian Versions of the Psalter*, în *Vernacular Psalters and the Early Rise of Linguistic Identities: The Romanian Case*, ed. Vladimir Agrigoroaei, Ileana Sasu, București, Dark Publishing, 2019, 79-87.
- Candrea, I. A., *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, București, Atelierele Grafice Socec&Co., 1916.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda, *Liturghier aromânesc*, București, Editura Academiei R.P.R., 1962.
- Cândea, Virgil, *Comori de artă din vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Suceava, Editura Mușatinii, 2004, 11-18.
- Chivu, Gheorghe, *De la litera la spiritul unui text sacru. Mărturia unui Evangheliar manuscris*, în *Text și discurs religios*, II, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010, 41-48.
- Chivu, Gheorghe, *Psaltirea – de la litera la spiritul textului sacru. Considerații asupra unui manuscris moldovenesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în *Text și discurs religios*, I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, 37-43.
- Cotovanu, Lidia, *L'émigration sud-danubienne vers la Valachie et la Moldavie et sa géographie (XVe–XVIIe siècles): la potentialité heuristique d'un sujet peu connu*, în „Cahiers balkaniques”, 42, 2014, <http://journals.openedition.org/ceb/4772> [12.07.2023].
- Densusianu, Ovid, *Filologia romanică*, vol. 2. *Limba română în secolul al XVI-lea. Fonetica*, Universitatea din București, Facultatea de Litere și Filosofie, 1931.
- Densusianu, Ovid, *Histoire de la langue roumaine*, t. II. *Le seizième siècle*, Paris, Librairie Ernest Leroux, 1938.
- DLR = *Dicționarul limbii române* (ediție anastatică), vol. I-XIX, București, Editura Academiei Române, 2010, <https://dlr1.soliorom.ro> [12.07.2023].
- Felea, Ion-Mihai, *Translating the Slavonic Present Participles in the Early Romanian Psalters (16th Century)*, în „Studia Ceranea”, 13, 2023, 287-319.
- Filoc. = *Filocalia sfințelor nevoințe ale desăvârșirii*, traducere, introducere și note de pr. Dumitru Stăniloae, vol. 10, București, Editura Harisma, 1992.
- Gheție, Ion, *Câteva observații filologice asupra Codicelui Voronețean*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 22, 1971, nr. 3, 277-282.
- Gheție, Ion, *Contribuții la localizarea psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în Ion Gheție (coord.), *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Universității, 1982, 147-181.

- Gheție, Ion, *Din nou despre grafiile de tipul adaudze, tradze din Psaltirile Hurmuzachi și Scheiană*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 32, 1981, nr. 3, 303-304.
- Gheție, Ion, *În legătură cu grafiile de tipul adaudze, tradze din Psaltirile Hurmuzachi și Scheiană*, în „Limba română”, 28, 1978, nr. 2, 151-153.
- Gheție, Ion/Mareș, Al., *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Gheție, Ion/Teodorescu, Mirela, *Psaltirea Hurmuzaki*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Gorovei, Ștefan S./Székely, Maria Magdalena, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Suceava, Mușatinii, 2005.
- Iufu, Ioan, *Manuscrise slavo-române din mănăstirile românești*, ed. Cosmin Vilău, Editura Universității București, 2016.
- Ivănescu, Gheorghe, *Istoria limbii române*, Iași, Junimea, 1980.
- Ivănescu, Gheorghe, *Problemele capitale ale vechii române literare*, ediția a II-a revăzută, ed. Eugen Munteanu și Lucia Gabriela Munteanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
- Jagić, V., *Psalterium Bononiense: interpretationem veterem slavicum cum aliis codicibus collatum* (...), Vienna/Berlin/St. Petersburg, Gerold/Wiedmann/C. Ricker, 1907.
- Kövári, Luminița, *Floarea de lotus – un ornament bizantin al legăturilor vechi românești*, în „Revista Bibliotecii Academiei Române”, 2, nr. 2, 2017, 3-25.
- Lacea, Constantin, *Copiștii Psaltirii Scheiene*, în „Dacoromania”, 3, 1923, 461-471.
- Levišina 2021 = Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербского правописания Российской национальной библиотеки: каталог*, СПб, РНБ, 2021, 108, nr. 169.
- MacRobert, Catherine M., *The compilatory Church Slavonic catena on the Psalms in three East Slavonic manuscripts of the fifteenth and sixteenth centuries* (CyrilloMethodiana ad honorem Z. Ribarova et L. Pacnerová), în „Slavi”, 74, 2005, 2-3, 213-238.
- MacRobert, Catherine M., *The enigmatic Athens Psalter (Greek National Library, MS 1797)*, în „Слова и золота вязь...”. Сборник статей памяти Вячеслава Михайловича Загребина (1942-2004), ред. Ж. Л. Левшина et al., Санкт-Петербург, Российская национальная библиотека, 2016, 273-281 (=2016a).
- MacRobert, Catherine M., *The Place of the Mihanović Psalter in the Fourteenth-Century Revisions of the Church Slavonic Psalter*, în „Studia Ceranea”, 6, 2016, 75-89 (=2016b).
- MacRobert, Catherine M., *The Textual Tradition of the Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century*, în Jože Krašovec (ed.), *Interpretation of the Bible*, Ljubljana/Sheffield, Slovenska akademija znanosti in umetnosti/Sheffield Academic Press, 1998, 921-942 (=1998a).
- MacRobert, Catherine M., *The Textual Tradition of the Oxford Serbian Psalter Ms e Mus. 184*, în „Polata knigopisnaja”, 25-26, 1994, 111-119.
- Mareș, Alexandru, *Copistul Psaltirii Voronețene*, în „Limba română”, 70, 2021, nr. 3-4, 501-509.
- Mareș, Alexandru, *Considerații pe marginea datării Psaltirii Hurmuzaki*, în „Limba română”, 49, 2000, nr. 4-6, 675-683.
- Mareș, Alexandru, *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în Ion Gheție (coord.), *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Universității, 1982, 207-261.

- Mareș, Alexandru, *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*, în *Idem, Scriere și cultură românească veche. Studii și articole*, București, Editura Academiei Române, 2005, 259-281.
- Marinescu, Florin/Mertzimekis, Nikolaos, *Ștefan cel Mare și Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Suceava, Editura Mușatinii, 2004, 179-186.
- Mihail, Zamfira, „*Réitérer la traduction*”, un procédé de la littérature religieuse roumaine, în *Études byzantines et post-byzantines*, V, ed. Emilian Popescu et Tudor Teoteoi, București, Editura Academiei Române, 2006, 497-508.
- Mihăilă, Gheorghe, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva, 1972.
- Mihăilă, Gheorghe, *Scriitori și filologi români (sec. XVI-XX)*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Moscal, Dinu/Gînsac, Ana-Maria, *Psaltirea Scheiană și ipoteza unei surse latine. Probleme de metodă*, în „Dacoromania”, serie nouă, 28, 2023, nr. 1, 56-68.
- Panaiteescu, P. P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei R.P.R., 1965.
- Panaiteescu, P. P., *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, 1959;
- Panaiteescu, P. P. *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, ed. Dalila-Lucia Aramă, București, 2003.
- Panaiteescu, P. P./Mihail, Zamfira, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. III.1, ed. Zamfira Mihail, București, Editura Academiei Române, 2018.
- Pascal, Alexandru, *Din istoria scrierii de carte la Mănăstirea Putna în secolele al XV-lea – al XVI-lea (copiștii și cărturarii sfântului lăcaș)*, în „Analele Putnei”, 8, 2012, 2, 65-110.
- Rajkov et al. 1994 = Божидар Райков, Стефан Кожухаров, Хайнц Миклас, Христо Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в Библиотеката на Зографския манастир на Света Гора*, София, СИБАЛ, 1994.
- Rosetti, Al., [Dări de seamă la], în „Grai și suflet”, 2, 1926, 167-179.
- SJS = Josef Kurz, Zoe Hauptová (ed.), *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*, 4 vol., Praha, Československá Akademie Věd, 1966-1997, <http://gorazd.org/gulliver> [12.07.2023].
- Stojanov/Kodov 1964 = Маньо Стоянов, Христо Кодов, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, София, Издателство Наука и изкуство, 1964.
- Székely, Maria Magdalena, *Manuscrise răzlețite din scriptoriul și biblioteca Mănăstirii Putna*, în *Analele Putnei*, 1, 2007, 153-180.
- Teodorescu, Mirela, *În legătură cu grafia vrăzdimășii în Psaltirea Hurmuzaki*, în „Limba română”, 46, 1997, nr. 1-3, 205-206.
- Toma, Stela, *Psaltirea slavo-română (1577), în comparație cu psaltirile coresiene din 1570 și din 1589*, text stabilit, introducere și indice, București, Editura Academiei Române, 1976.
- Turilov 2004 = A. A. Турилов, *Виссарион Хиландарский*, în *Православная энциклопедия*, t. 8, 2004, 544-545, <https://pravenc.ru/text/158774.html> [12.07.2023]
- Turilov 2005 = A. A. Турилов, *Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV-XVI вв.*, în „Хризограф”, 2, 2005, 139-168.
- Turdeanu, Emil, *Oameni și cărți de altădată*, ed. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, București, Editura Enciclopedică, 1997.